

ІСТОРІЯ ПРАВА

УДК 343.222.4:347.471.032(477)

Т. О. Павлова

кандидат юридичних наук, доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики

Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

АДМІНІСТРАТИВНА ТА КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено розгляду основних вітчизняних нормативно-правових актів про адміністративну та кримінальну відповідальність юридичних осіб. Проаналізовано розвиток цих інститутів у історичному аспекті.

Ключові слова: юридична особа, адміністративна та кримінальна відповідальність.

Постановка проблеми. Виникнення інституту юридичної особи у праві зумовлено ускладненням соціальної організації суспільства, розвитком економічних відносин. Поняття юридичної особи на сьогоднішній день активно використовується практично усіма галузями права, однак воно формувалось у рамках цивільно-правової доктрини в контексті регулювання майнового обігу, але досі чітко не визначено правий статус юридичної особи у Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі — КУпАП) та Кримінальному кодексі України (далі — КК України). Для вирішення цього питання необхідно дослідити основні нормативно-правові акти, в яких містилися норми, що закріплювали положення про адміністративну та кримінальну відповідальність юридичних осіб.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання розвитку вітчизняного законодавства щодо закріплення адміністративної та кримінальної відповідальності юридичних осіб розглядалися у працях таких вчених: В. А. Власова, В. К. Грищука, О. Л. Жильцова, О. Т. Зими, О. В. Козаченка, Д. М. Лук'янца, О. О. Михайлова, О. Ф. Пасеки, П. С. Сотніченка, П. Л. Фріса та ін. Однак проблема визнання юридичної особи суб'єктом адміністративно-правових та кримінально-правових відносин в Україні остаточно не вирішена.

Постановка завдання. У статті, застосовуючи історико-правовий метод наукового пізнання, ставиться завдання проаналізувати основні вітчизняні нормативно-правові документи, в яких йшлося про адміністративну та кримінальну відповідальність юридичних осіб.

Викладення основного матеріалу. Юридична особа як суб'єкт права, що відокремлений від фізичних осіб, які входять до її складу, відома праву ще з римських часів і використовується в усіх правових системах світу.

Незважаючи на те, що римські юристи не розробили самого поняття юридичної особи (тому що суспільні відносини, на основі яких виникають юридичні особи, у римському житті були розвинені мало), вони виявляли ознаки колективних утворень (*universitas*) [1, с. 9]. Сам термін «юридична особа» виник значно пізніше.

Згідно з ч. 1 ст. 2 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи [2]. Глава 7 ЦК України присвячена загальним положенням про юридичну особу. Відповідно до ст. 80 ЦК України юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді.

Незважаючи на те, що поняття юридичної особи визначається у Цивільному кодексі України, цивільно-правова наука не досягла єдності стосовно фундаментальних аспектів поняття юридичної особи та її ознак. Найбільш важливі з них можуть бути виведені з тексту закону (в основному — з ЦК України), проте вчені критикують обрану законодавцем модель як таку, що звертає увагу на несуттєві аспекти. Тому підтримуються думки окремих учених щодо того, що законодавче закріплення поняття юридичної особи та її сутнісних характеристик у законі конституційного характеру дозволило би взяти до уваги особливості різних галузей права, де юридичні особи наділені правосуб'єктністю та виступають у ролі носіїв прав та обов'язків [3, с. 7].

Необхідність визнання адміністративної та кримінальної відповідальності юридичної особи виникла в світі у зв'язку зі зростанням ролі у сфері економіки колективних суб'єктів. Як наслідок, постала необхідність пошуку дієвих механізмів захисту суспільних відносин від суспільно небезпечних діянь зазначених колективних суб'єктів. Цей шлях обрали, наприклад, Італія, ФРН, Португалія.

Питання адміністративної відповідальності юридичних осіб в Україні досі не знайшли свого чіткого законодавчого закріплення, тому у доктрині адміністративного права вказується на необхідність проведення кодифікації для підвищення ефективності застосування цього засобу державного управління та забезпечення повноцінного розвитку ринкової економіки [4, с. 174].

У вітчизняному кримінальному праві не визнавали кримінальної відповідальності юридичних осіб, що було обумовлено відсутністю ринку, конкуренції. В умовах існування фактично єдиної державної власності це означало би визнання суб'єктом злочину самої держави.

Приклади притягнення до відповідальності колективних утворень можна знайти у різні історичні періоди. Історичні пам'ятки, які збереглися до наших часів, засвідчують, що за вчинення злочину фізичною особою у деяких випадках мали відповідати також її родичі або громада, чи взагалі сторонні

особи. Іншими словами, колектив відповідав за свого члена або іншу особу [3, с. 466]. Наприклад, у нормах «Руської правди» (XI–XII ст.) розбійника видавали на «поток и разграбление» з дружиною та дітьми. У XVII ст. дворянин, який убив чужого селянина, міг розрахуватися з господарем убитого, віддавши йому свого найкращого селянина з дружиною та дітьми. Також у «Руській правді» зазначено, що верв, на території якого було знайдено труп людини, підлягав відповідальності [5, с. 83].

У Белозерській статутній грамоті (1488 р.), у ст. 14, ішлося про відповідальність населення місцевості, де було знайдено труп, за ненадання допомоги у відшуканні вбивці [6, с. 191].

У цілому кримінальне законодавство Російської імперії не визнавало юридичних осіб суб'єктами злочину, існували окремі винятки з цього правила.

Так, у перших виданнях Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. дослідники виявили кілька постанов, на підставі яких стягнення кримінального характеру накладались і на колективні утворення [7, с. 378].

Це ж Уложення в редакції 1885 р. закріплювало відповідальність єврейської громади за переховування військових утікачів з євреїв (ст. 530). Згідно зі ст. 1224 того ж Уложення (а після внесення змін до нумерації статей Закону — ст. 985) встановлювалась кримінальна відповідальність громад за повторний дозвіл на вихід з громади особам, які не можуть забезпечити собі прожиття (харчування) своєю працею і у подальшому були виявлені у жебрацтві. Як кримінальне покарання до таких юридичних осіб застосовувався штраф за кожного втікача, якщо громада сама його не виявила і не видала владі [8, с. 819]. Крім зазначених статей, кримінальна відповідальність організацій установлювалась у ст. 661 цього закону за невиконання покладених обов'язків щодо соляного управління [8, с. 411]. Зазначені статті суперечили теорії кримінального права того часу, яка ґрунтувалась на принципах індивідуальної вини, і тому Уложенням 1903 р. ці норми не передбачались.

Представники класичної школи, яка панувала у теорії радянського кримінального права, визнавали суб'єктом правопорушення лише фізичну особу. Тому в юридичній літературі XX ст. заперечувалась можливість визнання корпорацій суб'єктом кримінальної відповідальності. Йшлося про персональну відповідальність посадових осіб.

Законодавство перших років радянської влади спеціально не виділяло юридичних осіб як суб'єктів адміністративної та кримінальної відповідальності. До того ж не існувало чітких меж між адміністративними та кримінальними заходами. Були видані такі акти: Декрет Ради Народних Комісарів (далі — РНК) «Про конфіскацію та оголошення власністю Російської республіки всього майна Акціонерного товариства Богусловського гірничого округу» від 7 грудня 1917 р.; Декрет РНК «Про заборону угод з нерухомістю» від 14 грудня 1917 р.; Постанова РНК «Про реквізиції на залізничних станціях товаро-багажу та вантажів» від 17 грудня 1918 р.; Декрет РНК «Про конфіскацію акціонерних капіталів колишніх приватних

банків» від 26 січня 1918 р. Упродовж цього періоду було ухвалено ряд нормативно-правових актів, окремі приписи яких прямо чи опосередковано стосувались відповідальності юридичних осіб. Як приклад можна назвати Декрет РНК РСР «Про відповідальність за порушення Декрету про продаж виноградних, плодово-ягідних та ізюмних вин» від 7 жовтня 1921 р., присвячений питанням адміністративної відповідальності фізичних осіб. Разом з тим п. 4 цього акта передбачав накладення конфіскації на торговельні та промислові підприємства [9]. Конфіскація була найпоширенішим адміністративним стягненням, яке на той час застосовувалося до юридичних осіб. Наприклад, у Декреті «Про порядок ревізії та конфіскації майна приватних осіб і товариств» від 17 жовтня 1921 р. вказувалось, що конфіскація є покаранням за вироком судових органів чи органів Надзвичайної Комісії або за розпорядженням адміністративної влади. Таке розпорядження адміністративні органи могли виносити як у результаті притягнення порушників до адміністративної відповідальності, так і в інших ситуаціях [10].

Заходи репресії, на думку В. К. Грищука та О. Ф. Пасеки, застосовувались до корпоративних утворень не лише з політичних, але також з економічних мотивів. Про це свідчить Декрет РНК від 9 травня 1918 р. «Про надання Народному Комісаріату продовольства надзвичайних повноважень щодо боротьби із сільською буржуазією, яка переховує хлібні запаси і спекулює ними». Відповідно до зазначеного Декрету підлягало конфіскації майно як окремих осіб, так і всієї спільноти за розтрату хлібних запасів і відмову доставляти їх на збиральні пункти [11, с. 43].

Відповідно до постанови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (далі — ВЦВК) та РНК РСР від 21 вересня 1922 р. за порушення правил залучення населення до праці у порядку трудової та гужової повинності повітові й волосні виконкоми карались відповідно до ст. 106 КК РРФСР 1922 р. (перевищення влади). Постановою Народного Комісаріату юстиції і Наркомпраці суб'єктом злочину в галузі трудових відносин були визнані відповідальні наймачі, як фізичні, так і юридичні особи.

Кримінальній відповідальності підлягали також домоуправління та їхні посадові особи за видачу завідомо неправдивих посвідчень про матеріальний стан безробітного, його роботу за наймом. Зазначені суб'єкти підлягали відповідальності за ст. 116 КК РРФСР 1922 р., тобто за службове підроблення.

Правові джерела 1920–1930-х років свідчать про те, що притягати до відповідальності колективні утворення мали право не лише суди, але й інші органи, наприклад, колегії ОДПУ (Об'єднаного державного політичного управління). При цьому відповідальність передбачалась не лише нормами кримінального закону.

Отже, заходи репресії застосовувались до колективних суб'єктів не лише з політичних, але також з економічних мотивів; не існувало чітких меж між адміністративними та кримінальними заходами, які застосовувались до юридичних осіб; нормативно-правові приписи, присвячені адміністративній відповідальності юридичних осіб, були закріплені у досить значній кількості законів та підзаконних актів.

З 1961 р. як самостійний інститут перестала існувати адміністративна відповідальність юридичних осіб. Підставою для цього стало прийняття Президією Верховної Ради СРСР Указу «Про подальше обмеження застосування штрафів, що накладають в адміністративному порядку» від 21 червня 1961 р. У цьому Указі зазначалось, що у зв'язку зі зміцненням державної дисципліни у діяльності установ, підприємств і організацій та подальшим підвищенням особистої відповідальності посадових осіб скасовувалось накладення штрафів в адміністративному порядку на підприємства, установи, організації та встановлювалося, що штрафи накладаються на тих посадових осіб, які у порядку виконання своїх службових обов'язків повинні були вживати заходи зі своєчасного виконання установлених правил. Аналізуючи цей нормативно-правовий акт, А. В. Власов обґрунтовував організаційну та економічну недоцільність адміністративної відповідальності юридичних осіб у радянському суспільстві та вказував на необхідність підвищення особистої відповідальності посадових осіб, що, на його думку, було більш корисним для зміцнення державної дисципліни [12, с. 49–59]. Незважаючи на приписи Указу «Про подальше обмеження застосування штрафів, що накладають в адміністративному порядку» від 21 червня 1961 р., нормативні акти, що прямо передбачали застосування таких штрафів, скасовані не були і продовжували широко застосовуватись на практиці. Вказану проблему на практиці вирішували суто термінологічно, застосовуючи штрафи: їх називали не адміністративними штрафами, а фінансовими санкціями.

На наступному етапі відбулася стабілізація законодавства про адміністративну відповідальність юридичних осіб. З прийняттям Кодексу України про адміністративні правопорушення нормативно-правові акти, які регулювали питання адміністративної відповідальності юридичних осіб, було скасовано. КУпАП суб'єктом адміністративної відповідальності визначав лише осудну фізичну особу, що досягла віку адміністративної відповідальності.

Починаючи з 1991 р., було прийнято значну кількість законів та підзаконних актів, що встановлювали адміністративну відповідальність юридичних осіб. Серед них були закони України: «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р. [13], «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» від 18.02.1992 р. [14], «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р. [15]. Як у вказаних законах, так і в тих, які були прийняті пізніше, передбачалося, що юридичні особи можуть бути притягнуті до відповідальності в адміністративному порядку, однак законодавець прямо не вказав, саме до якого виду юридичної відповідальності. У подальшому Конституційний Суд України у своєму рішенні встановив, що застосування норм КУпАП під час притягнення зазначених суб'єктів до відповідальності є неприпустимим [16]. Відсутність чіткої законодавчої позиції щодо відповідальності юридичної особи стало на заваді розробці уніфікованої системи адміністративних стягнень, оскільки приписи щодо адміністративної відповідальності юридичних осіб передбачені у десятках законів та підзаконних актів.

Незважаючи на невизнання радянською кримінально-правовою доктриною юридичної особи як суб'єкта злочину, в історії судочинства був випадок, коли до кримінальної відповідальності були притягнуті юридичні особи. Мається на увазі діяльність і вирок Міжнародного трибуналу у Нюрнбергу, на якому були притягнуті до кримінальної відповідальності і визнані злочинними окремі юридичні особи Третього Рейху — СС, СД і гестапо. Одночасно не були визнані злочинними інші юридичні особи гітлерівської Німеччини — нацистський Кабінет міністрів, Генеральний штаб і Верховне командування вермахта (ОКВ), у зв'язку з чим представники СРСР заявили протест [17].

Для України питання визнання юридичної особи суб'єктом злочину у теоретичному аспекті виникло практично одночасно зі створенням незалежної України. Ця позиція була закріплена авторами проекту КК України 1998 р. (керівник авторського колективу — проф. В. М. Смітєнко). Однак у подальшому вона не знайшла підтримки. Чинний КК України зберіг традиційний підхід до визнання як суб'єкта злочину виключно фізичної особи, хоча Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 13.05.2014 р. № 1261-VII Загальну частину КК України було доповнено новим розділом XIV¹ — «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» [18].

Висновки. Проведене дослідження дозволило зробити наступні висновки: заходи репресії застосовувались до колективних суб'єктів не лише з політичних, але і з економічних мотивів; не існувало чітких меж між адміністративними та кримінальними заходами, які застосовувалися до юридичних осіб; нормативно-правові приписи, присвячені адміністративній відповідальності юридичних осіб, були закріплені у досить значній кількості законів та підзаконних актів. Відсутність кодифікованого акту про адміністративну відповідальність юридичних осіб суттєво знижує її ефективність. Що стосується кримінальної відповідальності юридичних осіб, то вітчизняне кримінальне законодавство ніколи не визнавало юридичну особу суб'єктом злочину, хоча Законом України від 13.05.2014 р. передбачені заходи кримінально-правового характеру щодо вказаної категорії суб'єктів [19].

Список літератури

1. Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні [Текст] : автореф дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О. О. Михайлов. — К. : Академія адвокатури України, 2008. — 21 с.
2. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. — Назва з екрана.
3. Сотніченко В. С. Юридична особа як суб'єкт кримінальної відповідальності [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / В. С. Сотніченко. — К., 2013. — 18 с.

4. Проблеми правової відповідальності [Текст] : монографія / Ю. П. Бітяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. — Х. : Право, 2014. — 348 с.
5. Российское законодательство X–XX веков [Текст] : в 9 т. // Законодательство Древней Руси. — М. : Юрид. лит., 1984. — Т. 1. — 560 с.
6. Российское законодательство X–XX веков [Текст] : в 9 т. // Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. — М. : Юрид. лит., 1985. — Т. 2. — 543 с.
7. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции [Текст] : часть общая : в 2 т. / [сост. и отв. ред. И. И. Загородников]. — М. : Наука, 1994. — Т. 1. — 381 с.
8. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года [Текст] / изда-но Н. С. Таганцевым. — Изд. 13-е, пересм. и доп. — СПб. : Государственная типография, 1908. — 959 с.
9. Об ответственности за нарушение Декрета о продаже виноградных, плодово-ягодных и изюмных вин [Электронный ресурс] : декрет Совета Нар. Комиссаров РСФСР от 7 октября 1921 г. — Режим доступа: <http://www.libussr.ru>. — Название с экрана.
10. О порядке реквизиции и конфискации имущества частных лиц и обществ [Электронный ресурс] : декрет Совета Нар. Комиссаров РСФСР от 17 октября 1921 г. — Режим доступа: <http://www.libussr.ru>. — Название с экрана.
11. Грищук В. К. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження [Текст] : монографія / В. К. Грищук, О. Ф. Пасека. — Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. — 248 с.
12. Власов В. А. Новое законодательство об административных штрафах [Текст] / В. А. Вла-сов. — М. : Госюриздат, 1963. — 119 с.
13. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>. — Назва з екрана.
14. Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприєм-ницькій діяльності : закон України від 18.02.1992 № 2132-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2132-12>. — Назва з екрана.
15. Про об'єднання громадян : закон України від 16.06.1992 р. № 2460-ХІІ [Електронний ре-сурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2460-12>. — Назва з екрана.
16. Рішення Конституційного Суду України за Конституційним зверненням відкритого акці-онерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (спра-ва про відповідальність юридичних осіб) [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. — 2001. — № 3.
17. Фріс П. Л. Юридична особа як суб'єкт злочину за законодавством країн Європи та Аме-рики [Електронний ресурс] / П. Л. Фріс. — Режим доступу: <http://ivpz.org/nternet-konferents-ya-2013.79>. — Назва з екрана.
18. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page3>. — Назва з екрана.
19. Павлова Т. О. До питання про кримінально-правовий статус юридичної особи в Україні [Текст] / Т. О. Павлова // Правова держава. — 2015. — № 20. — С. 157–161.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2015

Т. А. Павлова

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

АДМИНИСТРАТИВНАЯ И УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В УКРАИНЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Резюме

В статье рассмотрены основные нормативно-правовые акты, в которых были предприняты первые попытки законодательного закрепления административной и уголовной ответственности юридических лиц. Сделан вывод об отсутствии кодифицированного акта об административной ответственности юридических лиц и отсутствии четкого законодательного определения уголовно-правового статуса юридических лиц.

Ключевые слова: юридическое лицо, административная и уголовная ответственность.

T. A. Pavlova

Odessa I. I. Mechnikov National University,
The Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics
Frantsuzskiy boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

ADMINISTRATIVE AND CRIMINAL RESPONSIBILITY OF JURIDICAL PERSONS IN UKRAINE: HISTORICAL ASPECT

Summary

In the article the main normative-legal acts, in which first attempts of legislative regulation of administrative and criminal responsibility of juridical persons were undertaken are considered. The conclusion about absence of a codified act about administrative responsibility of juridical persons and absence of the clear legislative definition of criminal-legal status of juridical persons is made.

Key words: juridical person, administrative and criminal responsibility.